

УДК 130.3:330:577.4

ПРО УЗГОДЖЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМ РОЗВИТКУ

Микола Хилько

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-40*

На конференції ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) всебічно обговорювали проблему повороту нашої цивілізації на шлях розвитку, на якому людина буде змушена "вгамувати свій гонор та споживацький егоїзм" і відшукати ефективні засоби існування у злагоді з природою. Об'єктивна залежність траєкторії розвитку людства від стану природного довкілля була визнана одностайно всіма учасниками Конференції [1, с. 20].

По суті, це означає, що на перший план стає пошук засобів вирішення суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, забуття того, що не тільки виробництво, а й сама природа є основою людської життєдіяльності – одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає. Ось чому теза про сутнісну єдність економіки і екології, або як вона реалізується у виробництві чи в інших формах діяльності людей, "є разом з тим наріжним каменем, на якому будуватиметься вирішення проблем навколишнього середовища" [2, с. 162].

Необхідно виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинені країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію. Йдеться про безумовну зміну економічних орієнтирів – за допомогою яких наша цивілізація – або, в крайньому разі, основна і зростаюча її частина, яка пов'язана з ринковою економікою, – оцінює свої рішення. "Глибока соціальна й екологічна криза сучасної цивілізації, – як справедливо зазначають І.Алексєєнко і Л.Кейсевич, – виникла головно з вини самої людини й ініційована нею в ім'я досягнення приватних, вузькоутилітарних цілей і задоволення будь якою ціною своїх всезростаючих потреб, із-за чого життя на Землі і само існування людства опинилось під загрозою" [3, с. 9]. Споживацьке ставлення до природи призводить до її руйнації. Тому є очевидним, що "шлях сучасної цивілізації, що спирається на індустрію і неупинний економічний розвиток, є хибним. На ньому принципово неможливо досягти усталеного розвитку, якби ми не вдосконалювали систему природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти за подіями і марно намагатися виправити наслідки наших власних руйнівних дій" [1, с. 23].

Не треба вважати, що суто споживацьке ставлення до природи властиве лише представникам так званого цивілізованого світу. Хижацьке руйнування природи було завжди. Л.Гумільов стверджує: "І в більш ранні часи серед інших народів простежується таке ж споживацьке ставлення до природи з такими самими сумними наслідками. За 15 тисяч років до нашої ери на Землі не було пустель, а тепер, куди не глянь – пустеля. А будь-яка пустеля – це наслідок загибелі природи в результаті діяльності людини, яка уявляє себе її царем" [4, с.201]. Відмінність сучасної епохи полягає в тому, що нині принцип корисності має глобальний характер, на відміну від локального у попередніх епохах.

Система всезагальної корисності – це та субстанційна основа, що об'єднує до купи всі часткові й особливі прояви людської цивілізації. У розвинених країнах нині живе всього 13% населення земної кулі, а його частка в забрудненні й руйнуванні природи становить 70%. Такою є ціна високого рівня життя. Одна з відмінностей сучасного суспільства від того, яке було відоме К.Марксу, полягає в тому, що людина вже так жорстоко не експлуатується. Експлуатація ж природи стала ще більшою, по суті, граничною. У нерозвинених країнах і тих, що розвиваються, ставлення до природи таке саме – корисливе і руйнівне [5, с.26].

Отже, гонитва за технічними та економічними показниками є загальнопланетарною тенденцією. Як справедливо зазначає М.Кисельов, скрізь "багатства живої природи, кращі здібності людини приносяться в жертву досягненню "високого життєвого рівня". Все буття людини, її ментальність і система цінностей поставлені винятково в економічну площину. В результаті складається досить абсурдна ситуація: прибутки зростають, підвищується нібито рівень життя, а стан навколишнього середовища і самопочуття людей стають дедалі гіршими. Гонитва за прибутками дається взнаки навіть у сфері екології: охорону природи розглядають як збереження ресурсів для промисловості, а охорону того чи іншого виду ставлять у залежність від того, наскільки він є корисним" [1, с.23]. Усе це свідчить про те, що людство є хворим на іпохондрію. "Воно настільки сильно стурбоване своїм економічним станом, що втратило здатність лишатися здоровим" [6, с.47].

Які екологічні наслідки цього? По-перше, орієнтація на споживацтво призводить до виснаження і деградації природи. І, по-друге, посилюється агресивність поведінки людини в умовах обмежених ресурсів. Споживацтво небезпечне і з економічного погляду, оскільки природа не в змозі через обмеженість її ресурсів у кожний момент часу задовольнити нескінченні матеріальні потреби людини. Крім того, націлена на споживацтво так званих модних, престижних речей людина втрачає розуміння цілісності природи, цілісність ставлення до неї і слідом за тим цілісність самої себе як особистості. Для неї чистота повітря, води, ґрунтів і лісів перестає бути

цінністю. Головне – достаток, гроші та інші подібні приваби. У цьому сенс примітивного споживацького підходу до життя і природи.

Тож необхідно змінити цінності, насамперед ті, які регулюють ставлення людини до природи. Важливо усвідомити, що саме по собі зростання добробуту, поліпшення умов існування ще не робить людей щасливими. І потрібно вгамувати свої традиційні раціонально-прагматичні пріоритети, суттєво підвищити рівень моральності й духовності. Стратегія практичних орієнтацій людства повинна суттєво змінитися, адже в процесі природокористування здобувається не тільки "хліб насущий", а й "хліб духовний". Природу не можна сприймати як комору, з якої людина бере в необмеженій кількості те, що їй потрібно, а повертає відходи своєї діяльності, до яких їй немає ніякої справи. Природа, звичайно, не храм, яким належить захоплюватись, однак і не тільки майстерня, а джерело фізичного і духовного життя людини, неминуща цінність, що має для людського існування вирішальне значення [7, с.122, 123].

Вищі духовні цінності повинні якимось регулювати побутові потреби та їхню диференціацію. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як завойовника природи, а як органічну її складову частину. Ідея всеосяжного контролю над природою є "плодом зарозумілості, що, – як стверджує Р.Карсон, – і народилася тоді, коли біологія та філософія перебували на неандертальському рівні і коли вважали, що природа існує лише для комфорту людини" [6, с.27].

Відсутність цілісного погляду на природу як першооснову існування призвела до гіпертрофування природоперетворювальних можливостей людства, нехтуючи адаптивними, пристосувальними механізмами цивілізаційного процесу. Сталася величезна помилка – акцент на соціальному розвитку заслонив саму природу, відсунув її на другорядне місце. Реальний екорозвиток соціуму виявив одну з найсуттєвіших суперечностей, що значною мірою виражає сутність екологічної проблеми – це суперечність між необхідністю подальшого нарощування виробництва і можливостями біосфери, яка під впливом господарської діяльності, антропогенного тиску дедалі деградує, наближаючи світ до глобальної екологічної катастрофи.

Чи можна уникнути цієї катастрофи, не знижуючи, а навпаки прискорюючи розвиток продуктивних сил і, разом з тим, зберегти біосферу. Йдеться про можливість спільного розвитку двох вищих форм руху матерії на планеті. Цілком зрозуміло, що їх співіснування передбачає й наявність обмежень для цього спільного розвитку, пошук компромісних рішень, оскільки перекіс в один бік породжує негативні наслідки для обох форм руху матерії. Це свідчення того, що взаємодія суспільства і природи досягла такого рівня, коли вже видно риси спільної деградації, соціального і екологічного регресу [2, с.143]. Тому термін "коеволюція", тобто спільна їхня еволюція найліпше передає сутність поставленої проблеми. Коеволюція, за М.Мойсеєвим та І.Фроловим, означає "такий спрямований розвиток

людського суспільства і його вплив на біосферу, які не тільки не руйнують біосферу, а сприяють її подальшому розвитку і забезпеченню прогресу людського роду" [8, с.39].

Інтернаціоналізація еколого–економічних відносин у світовому виробничому процесі породжує низку проблем, які важко вирішити на цьому етапі розвитку цивілізації. Мається на увазі, зокрема, пошук методів міжнародного регулювання природокористування і міждержавних еколого–економічних відносин, що складаються тут. Всесвітня взаємозумовленість і взаємозалежність екологічних і економічних відносин потребують їхнього глибокого аналізу, врахування та гармонізації. Всеохопний міжнародний характер "глобалізації" ставить перед світовим співтовариством завдання регулювання як екологічних відносин, що виникають у системі "природа–суспільство", так і економічних. На сучасному етапі розвитку, – як вважає В.Бганба–Церера, – суто економічний або суто екологічний підходи до розвитку є неправомірними і мають бути замінені комплексним еколого–економічним підходом [9, с.34].

Сучасний підхід до економічної політики повинен змінитися, якщо людство збирається забезпечити стійкий розвиток земної цивілізації. Світовим лідерам і міністрам економіки треба скликати зустріч у верхах для обговорення стратегічного завдання – зміни вектора економічного розвитку. Йдеться про прийняття без зволікання цілого комплексу нових державних і міждержавних економічних орієнтирів [10, с.371–385], зокрема таких.

1. Держави повинні наполягати на введення норм захисту навколишнього середовища в міжнародні договори і угоди, в тому числі торговельні (зокрема норм екологічної відповідальності). Екологічні стандарти треба прирівняти до тих критеріїв, згідно з якими відбувається лібералізація торгових угод, насамперед тому, що розвинені країни прагнуть розширити принципи вільного ринку і налагодити вільну торгівлю з рештою світу. Захист навколишнього середовища і комерційні переговори – це надто нестійка суміш. Потрібні дуже жорсткі екологічні стандарти (наприклад, ті, що пропонує Німеччина запровадити в ЄС), а також спеціальне рішення Генеральної Асамблеї ООН стосовно тарифів і торгівлі, створення експертної групи з метою вивчення зв'язків між торгівлею і навколишнім середовищем.

Необхідно розробити і скоординувати ефективні заходи екологічного контролю для боротьби з нечесною торговельною практикою. Це важливо зробити ще і тому, що західним бізнесменам часом вигідно позбутись брудних технологій, навіть поступившись ціною. То чи не стануть, зокрема, і українські зовнішньоторговці масовими "заготівельниками" ризикованого товару? Чи не буде цим завдано ще одного удару по довіллю? Така небезпека справді є. У гонитві за валютою українські підприємці вже укладають з інофірмами угоди про захоронення шкідливих залишків, а через спільні підприємства відбувається передислокація на територію України екологічно небезпечних виробництв і технологій. На фоні економічних

негараздів та соціально-політичної невизначеності проблеми екології витісняються на другий план. Одним з показників зниження духовних критеріїв нашого суспільства є поступове звикання до екологічної небезпеки, байдужість і безвідповідальність щодо стану навколишнього середовища [1, с.51]. Отже, правила міжнародної торгівлі, які розробляли без урахування чинників довкілля, повинні тепер бути змінені на предмет захисту навколишнього середовища.

2. Вимогу благоустрою навколишнього середовища потрібно ввести до числа критеріїв, що їх використовують міжнародні фінансові інститути під час розгляду всіх передбачуваних грантів з фондів розвитку. Важливо враховувати і те, що деякі міжнародні фінансові інститути, створені для сприяння розвитку "третього світу", нерідко завдають їм більше шкоди, ніж користі, оскільки ігнорують екологічні наслідки великомасштабних проектів. Хоча міжнародні фінансові інститути і включають деякі екологічні критерії в умови надання позик, однак зрідка їх дотримуються. Тому дехто з надто нетерплячих екологів закликає до повного припинення фінансування розвиненими країнами всіх міжнародних інституцій, які не бажають чи неспроможні докорінно змінити підхід до екологічної практики.

3. Прискорити впровадження принципу "обміну боргів на екологію" з метою заохочення екологічної діяльності і полегшення тягара боргу. Обмін боргів на діяльність із захисту навколишнього середовища – одна з ефективних гуманних ідей за останні десять – двадцять років. Відповідно до неї індустриальні країни списують з країн, що розвиваються, їхню заборгованість, а останні зобов'язуються послідовно виконувати угоди щодо захисту ділянок навколишнього середовища на своїй території, які перебувають у небезпеці. Від цього виграють усі, бо в будь-якому разі малоймовірно, що більша частина боргів буде сплачена, а захист навколишнього середовища відповідає насущним інтересам і країн-боржників і решти світу.

4. Укласти міжнародні угоди, що запровадять ліміт викидів вуглекислого газу країнам-учасницям, а також розвивати торгівлю ліцензіями на право викидів між країнами, які потребують більше квот, і тими, які повністю їх не використовують. Створення ринку квот на викиди вуглекислого газу в міжнародних масштабах – ще одна важлива нова ідея щодо використання ринкових механізмів для боротьби з глобальною екологічною кризою. Така угода була підписана в Кіото (Японія) 1997 р. Вона зобов'язала передусім індустриальні країни обмежити щорічні викиди вуглекислого газу і затвердила механізм розподілу цих квот.

З цією метою в кожній із держав було б доцільно створити відповідний фонд екологічної безпеки, платежі в який залежатимуть від кількості викинутого в атмосферу вуглекислого газу. Виробництво бензину, паливної нафти та інших видів пального на її основі, природного газу та

електроенергії, яку одержують у результаті спалювання природних видів палива, викличе збільшення податку на вуглекислий газ відповідно до вмісту його у виробленому паливі. Ці гроші екологічні фонди зможуть використати для субсидування екологічно ефективних технологій – таких, як енергозбережні освітлювальні лампи або високоекономічні автомобілі.

5. Визначення розміру валового національного продукту (ВНП) потрібно змінити з урахування того, поліпшився чи погіршився стан навколишнього середовища. Сучасні методи розрахунку продуктивності і ВНП зовсім не враховують виснаження природних ресурсів. Усю природу вважають безмежною і безплатною. Деякі країни (особливо ті, що розвиваються) цілком вирубують свій дощовий ліс, викачують нафту, газ, інші корисні копалини, збільшуючи їхнім продажем свої прибутки, проте ніхто не вимагає від них оцінити виснаження природних багатств, або якось ввести в розрахунок той факт, що через деякий час усього цього вже не буде. Потрібно позбавитись цієї екологічної сліпоти і замінити кожне помилкове формулювання у відповідних документах іншим, яке враховуватиме екологічні наслідки ринкових відносин.

6. Запровадити для виробничої продукції податок на чисту сировину залежно від кількості невідновлюваної чистої сировини, використаної під час її виготовлення. Наприклад, паперові фабрики оподатковували би відповідно до відсотка продукції, виробленої із щойно зрубаних дерев, а не з рецикльованих пульпи і паперових відходів. У цьому разі виробники і споживачі, які сплачують податок, зажадали б податкових пільг для придбання обладнання, потрібного для рециклювання, а також ефективного збирання і використання рецикльованих матеріалів, сподіваючись на одержання прибутку.

7. Вдосконалювати методику прогнозування впливу прийнятих рішень на умови життя майбутніх поколінь. Технологічна могутність людства радикально посилила здатність видозмінювати навколишній світ на свій розсуд, що не минає безслідно. Незважаючи на це, людство і досі розраховує ефект своїх дій, по суті, так само, як і на початку індустріальної революції, – сподіваючись, що жоден наш вчинок не "відгукнеться" в майбутньому. Якщо колись це було можливо, то зараз подібне припущення помилкове, і формули, в яких вона втілюється, мають бути змінені.

8. Відмовитися від фінансових заохочень екологічно згубної діяльності. Перехід до економічних норм, які сприяють безпеці, можна прискорити за допомогою конкретних заходів. Перш за все треба відмовитися від тих внутрішньодержавних і міжнародних інвестицій, що заохочують і оплачують екологічно згубну економіку (наприклад: вирубування лісів, інтенсивну експлуатацію малорентабельних ґрунтів, всезростаюче видобування корисних копалин тощо).

По-друге, якщо механізм регулювання природокористування ґрунтувати лише на директивно визначених нормативах і державних

стандартах, які визначають гранично припустимі викиди забруднень у навколишнє середовище, санітарні норми, припустимі обсяги вирубування лісів тощо, то таке управління буде, в певному розумінні, прихованою формою субсидування безгосподарського природокористування. Адже навіть за умови дотримання визначених середніх "меж" викидів забруднювальних речовин підприємства вже не витрачають ніяких коштів на компенсування шкоди, заподіяної навколишньому середовищу. Ці витрати або лягають тягарем на непричетних до шкоди платників податків, або взагалі ніким не покриваються.

9. Проводити політику замовлення на екологічно прийнятні замінники там, де вони конкурують зі старими, екологічно менш вигідними технологіями, з урахуванням суми витрат за час їхнього існування. Наприклад, держава повинна замінити кожен освітлювальну лампу, коли та перегорить, новою лампою тривалого користування, що забезпечує таке ж освітлення, споживаючи менше електроенергії. Держава повинна також взяти на себе зобов'язання закуповувати рецикльований папір в обсягах, які з кожним роком дедалі повніше забезпечуватимуть потреби всієї країни доти, доки практично весь використовуваний папір не буде рецикльованим. Якщо вона покаже приклад у таких справах, то виробникам екодоцільних товарів буде значно легше налагодити масове виробництво їх і прорватися на ринок.

10. Держава повинна запровадити жорсткіші норми економії й економічності – у будівництві, промисловому виробництві, виробництві побутових приладів, двигунів, моторів, машин тощо. І тут важливо врахувати дію різних чинників. Хоча, наприклад, перехід до більш ефективних засобів пересування прискорюватиметься головно податком на вуглекислий газ – і відповідними субсидіями. Підвищення економії звичайного пального багато в чому може доповнити їх. Оскільки викиди вуглекислого газу в багатьох країнах дуже великі, для їх зменшення потрібно вживати комплекс найрізноманітніших заходів.

11. Всілякому збереженню й ефективному застосуванню сировини і матеріалів повинна сприяти реформа стандартів утилізації. У цьому питанні значного прогресу досягнуто більше на місцевому рівні, державна ж політика – безнадійно відстала. Вся сфера комунального господарства дедалі більше спрямовується на екологічні аспекти, пов'язані з економікою. Комунальні підприємства і служби заохочують підприємства і організації, наприклад, до висаджування дерев, щоб якимось нейтралізувати вуглекислий газ, який викидає комунальне господарство.

12. Програми висаджування дерев (із саджанців, що дбайливо виведені з урахуванням місця посадки) **повинні стати частиною державних програм зайнятості,** у яких вимоги працевлаштування поєднані з виплатою допомоги. Причому висаджуванню дерев треба надати статус вищого пріоритету в літніх трудових програмах для підлітків.

13. Потрібно *прискорити відмову від усіх хімікатів, які нищать озон, сільськогосподарські угіддя*, зрештою згубно впливають на *здоров'я людей*. Важливо фінансувати розробку їхніх справді доброякісних замінників.

14. *Держава повинна збільшити обсяг і підвищити точність інформації про екологічний вплив товарів, які виробляють, і систематично доводити її до споживача*. Чим більше світове співтовариство усвідомлюватиме розміри екологічної кризи, тим важливішим буде забезпечення інформацією про екологічні наслідки наших рішень. Можна примусити ринкові сили працювати на екологію, і краще це зробити, надавши занепокоєним громадянам можливість враховувати стан довкілля при купівлі товарів і прийнятті інших економічних рішень. Проте одержувана споживачами інформація повинна викликати довіру. Держава повинна гарантувати цілковиту достовірність інформації, наприклад, про економічність автоматики чи побутових приладів, запровадити юридичні стандарти "зелених" етикеток тощо. Повна інформація про те, хто є винним у заподіянні екологічної шкоди, буде ставати дедалі важливішим чинником впливу на ринкові сили, аби вони працювали на навколишнє середовище, а не проти нього.

15. *Потребують докорінної зміни стимули, пільги, санкції та обмеження екологічного спрямування*. Не викликає сумніву, що найголовнішими чинниками управління природоохоронною діяльністю (інструментами політики втручання) є заохочення і пільги, які стимулюють суб'єктів конкретного сектора економіки до самостійних кроків щодо захисту середовища, а також визначають санкції та обмеження, які застосовують за невиконання умов на одержання стимулів і пільг [8, с.249–251].

Історичний досвід свідчить: якщо природоохоронна політика слабо пов'язана з реальними економічними інтересами підприємств, показники і вимоги її неминуче відходять у розряд другорядних, а то й просто сприймаються керівниками або підприємцями як прикра перешкода в роботі. Епізодичні штрафи чи адміністративні санкції за порушення санітарних норм не можуть суттєво виправити ситуацію, оскільки їх застосовують у разі екстремальних відхилень, а не як елемент регулювання поточної діяльності підприємства.

Щоб забезпечити ефективність природоохоронної політики, треба більше уваги приділяти орієнтації економічних інтересів природокористувачів на цілі охорони і раціонального використання природних ресурсів. Так зніметься суперечність між відомчим підходом окремих підприємств і інтересами всього суспільства, а отже, відносини у природокористуванні піднімуться на рівень, що відповідає вимогам наступного століття – століття охорони навколишнього середовища.

1. Кисельов М.М., Крисаченко В.С., Гардашук Т.В. Методологія екологічного синтезу. – К., 1995.
2. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития. – М., 1990.
3. Алексеенко И.Р., Кейсевич Л.В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. – К., 1997.
4. Гумильов Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
5. Булатов М.О., Малєєв К.С., Загороднюк В.П., Солонько Л.А. Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери). – К., 1995.
6. Экологическая онтология: Экологические произведения западных авторов / Сов.-амер. гуманитарная инициатива "Голубка"; Редкол.: Г. Уорнер и др. – Москва; Бостон, 1992.
7. Горелов А.А. Человек – гармония – природа. – М., 1990.
8. Моисеев Н.Н., Фролов И.Т. Высокое соприкосновение. Общество, человек и природа в век микроэлектроники, информатики и биотехнологии // Вопр. философии – 1984. – №9. – С.24–41.
9. Бганба-Церера В.Р. Экологическая проблема: социально-философские основания и пути решения. – М., 1993.
10. Гор Эл. Земля на чаше весов (экология и человеческий дух). – М., 1993.
11. Марчук Г.И., Кондратьев К.Я. Приоритеты глобальной экологии. – М. 1992.

TO THE QUESTION OF THE COORDINATION OF THE ECONOMICAL AND ECOLOGICAL PARADIGMS OF DEVELOPMENT

Mykola Khyly'ko

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-40*

The article is about the search of the ways of decision of the contradictions between the economical development and the reservation of environment; about the achievement of new balance between these two spheres.

Key words: ecological paradigm; economical development; environment

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2000

Прийнята до друку 14.11.2000